

Олександр ДУДНІК (*Київ*)

**Міжнародна діяльність та взаємовідносини
українських студентів-емігрантів з іноземною
вузівською молоддю в період
між двома світовими війнами**

Поразка українського народу в національно-визвольній війні 1918–1921 рр. та наступна антиукраїнська політика держав, що окупували українські землі призвели до багатотисячної еміграції українців. Поряд з визначними політиками, державними та громадськими діячами, науковцями, які до того часу визначали та впливали на національно-культурний та політичний розвиток українського народу, за кордоном опинилася велика кількість молоді, зокрема студентської від якої в значній мірі залежало майбутнє української нації та держави, яка вважалася своєрідним потенціалом їх наступного прогресивного розвитку.

Завдяки підтримці українських дипломатичних місій урядів УНР та ЗУНР в країнах Європи, а також міжнародних благодійних організацій, української діаспори в Америці та урядів деяких країн, зокрема Чехословаччини, українська молодь отримала можливість вступати до університетів та різних вищих фахових навчальних закладів Європи. На початку 20-х рр. в ЧСР були створені українські вузи: Український Вільний Університет (УВУ), Український Вищий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова (УВПІ), обидва в Празі та Українська Господарська Академія (УГА) в м. Подебрадах. У результаті, протягом міжвоєнної доби у Відні, Брно, Граці, Празі, Берліні, Кенігсберзі, Варшаві, Кракові, Данцигу та інших європейських містах навчалася декілька тисяч українських студентів. У кожному академічному центрі вони створювали свої громади. У 1922 р. на установчому конгресі українських студентів-емігрантів і вузівської молоді західноукраїнських земель більшість з них були

об'єднанні в Центральний Союз Українського Студентства (ЦеСУС), який входив до складу таких міжнародних студентських організацій, як: Міжнародна Студентська Конфедерація (СІЕ) в 1922–1938 рр., Міжнародна Студентська Ліга для перебудови Європи (ІСЛ) в 1933–1939 рр. Через Союз, а також завдяки його співпраці зі Світовою Федерацією Християнського Студентства (WSCF), Асоціацією молодих чоловіків-християн (YMCA), Європейським Студентським Допомоговим Фондом (ЄСДФ), а згодом Міжнародною Студентською Поміччю (ISS), українська вузівська молодь за кордоном стала активним учасником міжнародного студентського руху. Крім того, вона налагоджувала зв'язки та співпрацювала з окремими студентськими організаціями (центрами) різних держав і народів, а також поодинокими їх представниками. Однак, взаємовідносини української молоді з іноземними ровесниками та їх організаціями були неоднозначними і непростими. В першу чергу, вони визначалися тодішнім міжнародним становищем їх народів чи держав, по-друге, – ставленням до української проблеми і насамкінець, – етнічними, культурними та історичними зв'язками з українцями. В залежності від цього їх можна класифікувати на дві групи. Перша – стосунки зі слов'янським студентством а) недержавних; б) державних народів. Друга – відносини з вузівською молоддю не слов'янських народів та держав.

В першій групі найбільш близькими були стосунки з білоруськими студентами, становище яких на еміграції було подібним до українського. Боротьба проти спільних ворогів за ті самі ідеали, спільна історична доля двох народів сприяли налагодженню співпраці та заснуванню українсько-білоруських товариств і об'єднань. Прикладом може служити “Спілка українських і білоруських студентів” в Братиславі¹. В середині 1920-х рр. у Празі існувала українсько-білоруська Спілка студентів-агрономів. З 1921 р. під опікою Чесько-Українського Комітету (ЧУК) перебували і білоруські студенти. Так, у 1923 р. Комітет надавав допомогу 23 білоруським студентам, а пізніше їх кількість зростає до 150 осіб². Білоруська молодь навчалася в УВУ та УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі, а також в УГА в Подебрадах (ЧСР)³. У 1928 р., з метою працевлаштування випускників вузів, в ЧСР

було створено Центральне Бюро Праці української та білоруської академічної еміграції. Правда, проіснувало воно лише півроку, самоліквідувавшись внаслідок існування організацій з подібними функціями⁴. Проте, майже одночасно виникло товариство “Допомоговий фонд українських і білоруських студентів в Празі”, яке до 1938 р. успішно надавало допомогу вузівській молоді братніх народів⁵. У 1926 р. завдяки старанням ЦеСУСа білоруська централь – “Аб’єднанье Беларусских Студенческих Арганізацій” (АБСА) стала членом Міжнародної Студентської Конфедерації (СІЕ)⁶. Вона часто доручала свій мандат Центральному Союзу, який заступав її інтереси на міжнародних з’їздах і конференціях. Прикладом служать Х-й і XI-й з’їзди СІЕ в 1928 р. та 1929 р., відповідно в Парижі та Будапешті⁷. Українські та білоруські студенти мали постійні зв’язки в Празі, Братиславі, Вільно. Вони часто проводили спільні вечори, репрезентаційні заходи, читали реферати, брали участь у хорі. Як вважали очевидці, життєві цінності українського студентства мали тоді великий вплив на формування ідеології та практичну діяльність білоруської студентської молоді⁸.

Що стосується студентських організацій слов’янських народів, які мали свої держави, то найкращі відносини були з чехословацькою централлю. Вони відбувалися, переважно, на особистому рівні. Так, у 1921 р. завдяки прихильному ставленню чехословацьких студентів, які були господарями з’їзду СІЕ, українська вузівська молодь в еміграції на західноукраїнських землях вступила до міжнародної студентської Конфедерації, ще не маючи своєї централі.

Українці прагнули до тісних взаємостосунків з усіма представниками югославського студентства. Вони робили все, щоб вивести його з-під російського впливу. У Празі, навіть, діяв Українсько-Югославський студентський клуб, і хоч його статут не був затверджений владою, зібрання представників обох народів відбувалися часто⁹. Панування великоросійських настроїв серед сербів, які, подібно до російських емігрантів, причину поразки у боротьбі з більшовиками вбачали в українському сепаратизмі, сприяло негативному їх ставленню до українців¹⁰. Звідси незнач-

ні зв’язки та неоднозначні відносини ЦеСУСа з югославською академічною централлю – “Побратимство”. Крім того, югославська організація не мала єдності і взаєморозуміння між студентством народів, що входили до її складу. Так на брюссельській конференції СІЕ в 1930 р. хорвати і македонці подали заяви з проханням прийняти їх до Конфедерації як рівноправних членів, оскільки “Побратимство”, на їх думку, фактично заступало інтереси сербів. Виходячи з цього, українці мали кращі стосунки з хорватами, словенцями та македонцями. Саме в Загребі, де було поважне ставлення до українців, існувала Українська Студентська Громада (УСГ), розквіт якої припадав на початок 20-х і 30-х рр.¹¹. Культурно-освітній гурток, який об’єднував українських студентів і входив до складу ЦеСУСа існував і в м. Любляна в Словенії¹².

Неоднозначними були стосунки і з болгарами, які на відміну від сербів досить приязно ставилися до українців. Проте, підтримуючи українців у протистояннях з поляками, вони завжди були на боці росіян. Українці ж за будь-якої нагоди намагалися йти їм назустріч. Так, у 1928 р. на прохання болгарської централі допомогти потерпілим від землетрусу співвітчизникам відгукнулася українська вузівська молодь та професори в Чехословаччині, які, в той час, самі знаходилися в досить скрутному матеріальному становищі. Доказом справжньої солідарності між двома народами було створення українсько-болгарських студентських товариств.

Ворожими були стосунки з російською еміграційною та польською академічними централлями, проте з ними приходилося співпрацювати на офіційному рівні в складі міжнародних організацій та на загальнослов’янських форумах. Уже перший післявоєнний слов’янський студентський конгрес 1922 р. в Празі, який мав засвідчити всеслов’янську солідарність та створити єдину загальнослов’янську студентську групу, щоб посісти чинне місце в міжнародному студентському житті, виявив значні розходження між студентськими представниками різних націй. Через непорозуміння між югославами та болгарами, росіянами та українцями, поляками та білорусами Конгрес не вирішив поставлених

завдань. Цьому завадило й те, що студентська молодь державних націй прагнула використати його в своїх політичних цілях, а тому не мала ніякого бажання йти на правову слов'янську солідарність зі студентством недержавних націй.

Підвівши підсумки участі в слов'янському Конгресі, делегація ЦеСУСа прийшла до висновку, що праця разом з росіянами та поляками є неможливою, але вирішила діяти так, щоб постійно ставити їх в такі обставини, з якими вони мали б рахуватися та яких не могли б змінити¹³.

В той час поляки говорили, що українці не здібні до жодної систематичної праці й не зможуть, як слід, взаємодіяти зі своїми іноземними товаришами. Вони, подібно румунам, визнавали за ЦеСУСом представництво, тільки, над українським еміграційним студентством вимагали від нього зректися представництва над українськими студентами-громадянами Польщі¹⁴.

Центральне Об'єднання Російського Еміграційного Студентства (ОРЕС), яке включало велику кількість українців-малоросів, спочатку взагалі ігнорувало ЦеСУС та українське питання. Росіяни всюди агітували проти прийняття українців до міжнародних студентських організацій, називаючи їх інтриганми та зрадниками “русскогонарода”. Проте, згодом вони визнали Централь як організацію, що об'єднує українців з теренів Польщі та Румунії, а не студентів-емігрантів з території УСРР¹⁵. В подальшому, змушені до співпраці з українцями, росіяни свої відверто ворожі напади перенесли на роботу слов'янських угруповань або вдавалися до підступних акцій. Прикладом може служити слов'янська комісія в складі Конфедерації, яка кожного року визначала офіційну слов'янську мову в СІЕ. Навіть в тій комісії представники ОРЕСо виступали проти участі українських делегатів, але безуспішно.

У 1929 р. в “Студентському віснику” писалось: “На міжнародному студентському форумі настає повільно криза слов'янського студентства, яка яскраво проявляється, між іншим, і в слов'янській комісії, котра не спроможна хоч би на одне засідання. Вихід з цього слов'янського студентства ніколи не знайде без допомоги українців. Тільки ревізія слов'янської політики на між-

народній арені і співпраця з українцями може принести успіх слов'янам серед неслов'янського студентства”¹⁶.

Як і в цілому в міжнародному студентському урусі, так і серед слов'янських вузівських централей не існувало єдності поглядів на принципи формування міжнародних організацій. Молодь державних націй вважала, що тільки вона має право створювати і бути повноправним членом таких організацій, тобто відстоювала державний принцип їх побудови та функціонування. Представники недержавних народів (українці, білоруси, хорвати, македонці, словенці, а також грузини) виступали за національний принцип, тобто за рівні права студентів державних і недержавних народів у створенні та діяльності міжнародних вузівських організацій.

Прикладом таких непорозумінь став всеслов'янський конгрес студентів-медиків 1928 р. в Празі. Він мав на меті заснувати “Загальнослов'янський з'їзд медиків”, але не досяг поставленої мети через розбіжності між чехами, словаками, сербами та поляками з одного боку, які стояли на державницьких основах побудови організації та хорватами, українцями і словенцями з іншого, які виступали за національну форму об'єднання¹⁷.

У 1931 р. у Братиславі відбулася конференція слов'янського студентства, яка повинна була намітити план більш тісної співпраці між окремими студентськими централами та обговорити питання негайної практичної реалізації постанов міжнародних студентських з'їздів, що відносилися спеціально до слов'ян. Але з незрозумілих причин не приїхали поляки. Виступаючи на конференції, представник ЦеСУСа В. Орелецький відмітив, що незважаючи на те, що українське студентство пропагувало ідею зближення слов'янського студентства, його часто обминали під час проведення різноманітних всеслов'янських маніфестацій, що тільки послаблювало відпорну силу слов'ян. Він наголосив на необхідності рахуватися з тим, що без українців неможливе жодне реальне всеслов'янське зближення¹⁸.

Чим менше політичне значення носив той чи інших форум, тим більш позитивний характер і результативні мав. Прикладом служать слов'янські з'їзди студентів-аграріїв, зокрема, І-й сло-

в'янський конгрес студентів-агрономів в м. Любляна в 1924 р.¹⁹ та слов'янський вузівський аграрний семінар в м. Великі Оптавиці (ЧСР) у 1928 р. Крім вирішення професійних завдань, вони служили взаємному ознайомленню студентів з культурними духовним життям та потребами братніх народів, особливо селянства, а також формуванню власного погляду на вирішення слов'янського питання²⁰.

Щоб протистояти росіянам та полякам українські студенти об'єднувалися з представниками інших слов'янських народів та вихідцями з колишньої Росії. Вони формували спільні організації за національним, а не державним принципом. Так, в середині 20-х рр. був створений Союз Студентських Організацій Народів Сходу Європи (ССОНСЕ). Незважаючи на те, що в ЧСР йому було відмовлено в реєстрації, тому що статут Союзу допускав можливість вважати організацію політичною, його філії виникли в Берліні та Варшаві²¹. До складу ССОНСЕ входили грузини, вірмени, литовці, кубанці, білоруси та українці. Союз мав свій орган управління – Ділову раду та видавав журнал – «Orient libre» (Вільний Схід). Головою організації та її уповноваженим був українець Н. Нововірьський. Більшість членів організації прагнули залучити до її складу турків, але проти виступали вірмени²². Подібною організацією був Союз Слов'янських Студентів (ССС) у Відні. Українців там представляли члени віденського товариства «Січ». Головне завдання ССС полягало у взаємному ознайомленні його учасників з історією та культурою своїх народів, а також у правдивому висвітленні сучасних подій в їх житті²³.

Більш позитивними були стосунки українських студентів-емігрантів з неслов'янською вузівською молоддю. Як відмічав один з колишніх учасників студентського руху, працювати на загальному міжнародному рівні було легше, ніж на слов'янських з'їздах. Дружніми були відносини з грузинською організацією Урушадзев Берліні та вірменською централлю еміграційної академічної молоді. Остання також за допомогою ЦеСУСа вступила до СІЕ²⁴.

Члени віденської «Січі» активно проявляли себе в налагодженні та поглибленні міжнародних взаємовідносин зі студент-

ською молоддю країн перебування. Вони мали тісні стосунки з австрійським, німецьким та литовським студентством²⁵. Це ж саме можна сказати про Спілку українських студентів-емігрантів у Берліні, яка мала дружні взаємини з єгипетськими, естонськими, турецькими, грузинськими та іншими студентами і їх громадами.

Добрими, але слабкими і непостійними були стосунки з вузівською молоддю прибалтійських держав, які, подібно до організацій балканських студентів були погано зорганізовані. У 1923 р. естонці надіслали ЦеСУСу інформаційну книжку про Тартуський університет і про свій центральний союз. Згодом, українці обговорювали з естонським студентським Союзом проєкт балтійсько-чорноморського вузівського блоку.

З литовцями доброзичливі відносини були як на міжнародному рівні, так і в поодиноких студентських центрах. Підтримуючи визвольні змагання литовського та білоруського народу, І-й з'їзд ЦеСУСу в 1923 р. оголосив бойкот польському університету у м. Вільнюсі²⁶.

Були контакти з латвійцями, які не вірили в силу українського руху, але все ж таки бажали створення самостійної України. Це, на їх думку, могло відсунути російську небезпеку від їхньої держави. У 1931 р. представника Централі було вперше запрошено на конференцію балтійських держав у м. Ковно.

Доволі слабкі, але добрі відносини мав ЦеСУС зі студентством Скандинавії. Ніколи не було конфліктів з датчанами, навпаки, вони завжди старалися допомогти українцям у суперечках з поляками і часто були у них посередниками. Фіні підтримували українців у конфліктах з московським студентством, але тісних контактів Централь з ними не мала, бо вони мало цікавилися міжнародним студентським рухом. Шведи при зустрічах нагадували про Полтаву, Мазепу та короля Карла. Вони були дуже задоволені, коли отримували від ЦеСУСу листи шведською мовою²⁷. У 1923 р. до Централі надіслали книгу про свої університети норвежці²⁸.

Досить дружніми і взаємовигідними були відносини з центральним союзом англійських студентів. За 1924 р. ЦеСУС

отримав з Англії одинадцять листів, в яких обговорювалися спільні дії на майбутні конференції СІЕ. Зокрема, завдяки англійській підтримці Центральний Союз утвердив свої позиції в Конфедерації. В свою чергу, у 1925 р. Централь підтримала англійського представника на посаду президента СІЕ.

У 1924 р. ЦеСУС отримав від Шотландського студентства ілюстровану публікацію студентського журналу про Единбурзький університет, а також студентський підручник з інформацією про спортивне життя вузівської молоді та друківані докладні дані про окремі факультети Единбурзького університету²⁹.

У першій половині 20-х рр. були налагодженні стосунки з центральними союзами бельгійського, голландського, італійського, угорського, німецького, французького, швейцарського студентства³⁰.

Протягом усього періоду негативні стосунки мала українська академічна молодь з румунським студентством

У другій половині 20-х рр., незважаючи на значне ускладнення фінансового становища ЦеСУСу, він продовжував розширювати і поглиблювати зв'язки з іноземним студентством. У 1928 р. "Студентський вісник" повідомляв про налагодження відносин з іспанським студентством, яке було досить вражене, коли отримало інформацію про український народ та його вузівську молодь на бездоганній іспанській мові. Існували контакти і з португальськими студентами, але внаслідок відсутності у них центральної організації, вони були незначними і нетривалими.

Щодо позаєвропейського студентства то на середину 20-х рр. міжнародний відділ Союзу встановив зносини з японським студентством. Так, на прохання японського студента Чуїгіро-Голійо було надіслано інформацію з життя української вузівської молоді, яка була використана ним під час написання книги про світове студентство³¹. У 1930-ті рр. з Японії до Централі надходили на англійській і французькій мовах інформаційні брошури про саму країну, її армію та останні події в Маньчжурії. Зі свого боку, японці цікавилися взаємовідносинами між українцями і росіянами. Саме в той час серед української студентської молоді поширюється пропаганда про можливість та необхідність навчання в японських вузах.

З турками існували лише особисті зв'язки, офіційного листування не було. Турецька молодь цікавилася Україною як своїм сусідом, де проживало багато мусульман³².

Зміна міжнародної ситуації часто впливала на відносини української молоді з ровесниками інших держав чи народів. Так, радянсько-французьке зближення в середині 30-х рр. сприяло тому, що французька молодь стала домагатися прийняття радянських студентів до складу СІЕ. Українці виступили проти, що спричинило між ними та французами конфлікт. У результаті останні домоглися від FIFA (міжнародної футбольної федерації) заборони на участь української команди в студентській Олімпіаді 1937 р. в Парижі, а у 1938 р., за підтримки польських і румунських студентів – виключення ЦеСУСа зі складу СІЕ.

Між українською Централлю та союзами студентів європейських країн постійно здійснювалося листування, під час якого вони обмінювалися інформацією про своє життя, періодичними виданнями та літературою про свої народи і держави. Вони надсилали один одному привітання з нагоди з'їздів, національних свят, реферати на різні теми, що обговорювалися на міжнародних форумах, а також пропозиції, щодо вирішення тих чи інших молодіжних проблем.

Справами української вузівської молоді цікавилися й окремі особи з-поміж іноземного студентства. Серед них американський студент D. S. Snodgrass, шведський Гуго фон Розен. Останній у 1923 р. надіслав до Централі статтю про шведське студентство. Шведська студентка Stanny von Engestrom не лише цікавилася, а й викладала для шведської вузівської молоді відомості про українські таємні вищі школи у Львові³³.

Таким чином, перебування українських студентів за межами Батьківщини у міжвоєнний період сприяло їм у налагодженні взаємовідносин з іноземною студентською молоддю. Тодішні стосунки українського еміграційного студентства з переважною більшістю вузівської молоді різних країн Європи та Азії були добрими і взаємовигідними.

Все це мало велике значення з огляду на тоталітарну замкненість радянської України. Діяльність студентів-емігрантів сприяла ознайомленню європейських націй з українським народом,

його національно-визвольною боротьбою та прагненням здобути свою державу. Участь у роботі міжнародних молодіжних організацій, за відсутності своєї держави, не тільки сприяла набуттю студентством досвіду міжнародної діяльності, а й – зростанню його авторитету та ролі серед української громадськості в еміграції й на західноукраїнських землях.

Переважна частина іноземної вузівської молоді з розумінням ставилась до прагнень українців і часто підтримувала їх у протистоянні зі студентством ворожих країн. Найбільш прикритим було те, що до останніх відносилися, здебільшого, студенти слов'янських народів – поляки, росіяни, серби. Перші і другі не хотіли визнавати за ЦЕСУСом права представляти українську молодь з території Польщі й СРСР, останні їх завжди підтримували. Найкращі стосунки українська емігрантська молодь мала зі слов'янською студентською молоддю чехословацького, білоруського, хорватського, словенського, македонського і болгарського народів.

Міжслов'янської студентської солідарності у міжвоєнну добу не було через те, що вузівські центральні державницьких націй діяли згідно політики урядів своїх країн, тому слов'янська солідарність, в кращому випадку, була у них на другому плані, в гіршому, – своєрідним прикриттям. Доказом цього є те, що конфронтація між поляками і українцями, росіянами і українцями, білорусами і поляками, болгарами і сербами, хорватами і сербами, непорозуміння між чехами і поляками та інші суперечки в слов'янському таборі не припинялися протягом зазначеного періоду.

Молодь так званих «державних націй» відстоювала державний принцип побудови та функціонування міжнародних вузівських організацій, а представники недержавних народів – національний, тобто виступали за рівні права студентів державних і недержавних народів. У результаті чим менше політичне значення носив той чи інших академічний форум, тим більш позитивний характер і результати він мав. У цьому плані особливо цінними були фахові студентські з'їзди, які сприяли не тільки вирішенню професійних завдань, взаємному ознайомленню з культурними духовним життям та потреб братніх народів, а формуванню власного, незалежного погляду на вирішення слов'янського питання.

Українські студенти-емігранти, щоб протистояти росіянам та полякам об'єднувалися з представниками інших слов'янських народів та вихідцями з колишньої Росії в організації за національним, а не державним принципом.

Більш позитивними були стосунки українських студентів-емігрантів з неслов'янською академічною молоддю, передусім, з теренів колишньої Росії. Разом з тим, на розвиток взаємовідносин української еміграційної молоді з ровесниками інших держав і народів мала вплив міжнародна ситуація, їхнє ставлення до українського питання, а також історичні й культурні зв'язки.

Завдяки наполегливості, працьовитості, а головне відданості ідеї української державності, українська академічна молодь в еміграції, не зважаючи на відсутність традицій та досвіду ведення зовнішньополітичних зносин, протидію поляків, румунів, росіян і сербів, зуміла довести свою здатність працювати на міжнародній арені нарівні зі студентством державних націй, що було рівнозначно визнанню готовності й спроможності українського народу самостійно творити свою державу.

¹ З життя українського студентства // Студентський вісник. – Прага (Пр.). – 1924. – № 12. – С. 44.

² *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. I. – С. 73.

³ *Шрамченко Л.* Українське білоруське та грузинське студентство на високих школах в Чехословацькій республіці – Подебради – 1926. – С. 1–22.

⁴ Центральне Бюро Праці української та білоруської академічної еміграції в ЧСР // Студентський вісник. – Пр. – 1928. – Ч. 4–6. – С. 24.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 2.

⁶ На тему міжнародної акції Цесуса // Студентський вісник. – Пр. – 1929. – Ч. 11–12. – С. 3.

⁷ Звіт. // Студентський вісник. – Пр. – 1929. – № 1–2. – С. 15.

⁸ *Семчишин Т.* Дещо з історії білоруського студентського руху // Студентський вісник. – Львів. – 1936. – Ч. 11. – С. 27.

⁹ ЦДАВОУ – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 18.

¹⁰ *Козлитин В.* Русская и украинская эмиграция в Югославии 1919–1945 гг. Х.: РА, 1996. – С. 251.

¹¹ З життя студентів у Загребі. ЦДАВОУ Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 165. – Арк. 8.

- ¹² Там само. – Спр.13. – Арк. 180.
- ¹³ З життя українського студентства за кордоном // Український студент. – 1922. – Ч. I. – С. 15.
- ¹⁴ В.О. На тему міжнародної акції ЦеСУСа // Студентський вісник. – 1929. – Ч. 11–12. – С. 2–4.
- ¹⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр.163. – Арк. 32.
- ¹⁶ *Лужанський В.* Криза слов'янської солідарності // Студентський вісник. – Пр. – 1929. – № 3–6. – С. 7.
- ¹⁷ Всеслов'янський конгрес студентів-медиків у Празі // Український вісник. – Пр. – 1928. – Ч. 4–6. – С. 40.
- ¹⁸ Міжнародні студентські з'їзди 1931 (звіти української делегації) // Студентський вісник. – Пр. – 1931. – № 8–10. – С. 31.
- ¹⁹ З теки міжнародного відділу // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – Ч. 8–10. – С. 175.
- ²⁰ До слав'янського академічного аграрного семінару у В. Оптавицях на Мораві // Студентський вісник. – Пр. – № 7–10. – С. 19.
- ²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3; Хроніка // Студентський вісник. – Пр. – 1926. – Ч. I. – С. 37.
- ²² ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 136.
- ²³ *Вітошинський Ю.* Взаємини в'єднської "Січі" з чужинцями // Над синім Дунаєм. – Відень. – 1939. – С. 115–130; З життя українського студентства // Студентський вісник. – Пр. – 1927. – Ч. 5–6. – С. 26.
- ²⁴ *Антонович М.* Нариси історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945) // Український історик – Нью-Йорк – Мюнхен. – 1974. – № 4. – Рік XI. – С. 28.
- ²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України в м. Києві. – Фонд 263. – Спр. 921. – Арк. 135.
- ²⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 2.
- ²⁷ Відділ Міжнародних Зносин // Студентський вісник. – Пр. – 1930. – Ч. 8–10. – С. 14–16.
- ²⁸ *Орелецький В.* Зносини Цесуса з чужоземним студентством // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – Ч. III. – С. 50.
- ²⁹ *Орелецький В.* З життя світового студентства // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – С. 39.
- ³⁰ *Орелецький В.* Переписка Цесуса з міжнародним студентством // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – № 12. – С. 25–31.
- ³¹ Звіт з діяльності. Відділ міжнародних зносин // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – Ч. I. – С. 10.
- ³² ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 82. – Арк. 472.
- ³³ *Орелецький В.* Зносини Цесуса з чужоземним студентством // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – Ч. I. – С. 51.